

УДК 811. 161. 2'373

Ірина Холявко

**КАЛАМБУРИ В ЖУРНАЛІСТСЬКИХ ТЕКСТАХ:
ЛІНГВІСТИЧНІ МЕХАНІЗМИ УТВОРЕННЯ
ТА ПРАГМАТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ**

У статті розглядається специфіка мовної форми каламбуру, а також особливості функціонування цієї стилістичної категорії на сторінках газет «Україна молода» і «Дзеркало тижня».

Ключові слова: стилістичний прийом, каламбур, гра слів, прагматика.

В статье рассматривается специфика языковой формы каламбура, а также особенности функционирования этой стилистической категории на страницах газет «Украина молодая» и «Зеркало недели».

Ключевые слова: стилистический прием, каламбур, игра слов, прагматика.

This article deals with the specific of the language forms of the puns, also peculiarities of the functioning of this stylistic category on the pages of the newspapers, such as «Ukraina moloda» and «Dzerkalo tizhnya».

Key words: stylistic method, pun, pragmatics.

Механізми гри слів вивчали І. Гальперин, С. Виноградов, А. Щербина, Г. Почепцов, Л. Ярова, О. Тимчук, О. Огуй та ін. Актуальність нашого дослідження пов'язана з науковими пошуками основних тенденцій у створенні каламбурів, які максимально оптимізують їх сприйняття та допомагають виявити домінантні смисли тексту.

Різноманіття відтінків гумору (карнавальний сміх, сатира, іронія, сарказм, насмішка, каламбур) відображає естетичне багатство дійсності. Форми й міра сміху визначаються об'єктивними властивостями предмета та світобаченням автора, його естетичним ставленням до світу. Каламбури в газетних текстах є засобами конденсації думки та вираження безпосереднього ставлення журналіста до змісту мовлення. Крім того, вони урізноманітнюють словесну тканину, збагачують комунікативну палітру тексту, дають змогу змінювати план викладу думок, допомагаючи цим завойовувати свого читача. *Метою* нашого

дослідження є визначення особливостей мовної форми каламбуру та специфіки його функціонування в сучасній українській газеті. Для досягнення цієї мети належить розв'язати такі завдання: виявити каламбури в газетних текстах, проаналізувати спосіб їх утворення, простежити особливості функціонування та семантики цієї стилістичної категорії у мові сучасних ЗМІ.

Зроблений нами суцільний аналіз мови газет «Україна молода» (далі УМ) та «Дзеркало тижня» (далі ДТ) за останні три роки демонструє широкий масив прикладів уживання гри слів: *Середній клас житиме нижче від середнього* (ДТ, 1 листопада 2008 р.); *У «Надрах» депутатського гаманця* (УМ, 6 лютого 2009 р.); *Кінець тунелю: поки що без світла* (ДТ, 27 грудня 2008 р.); *Вечори на хуторі біля... печалі. Садибу батька українського театру продають з молотка* (ДТ, 1 листопада 2008 р.); *Пірати музичного моря* (УМ, 24 лютого 2009 р.); *Обама зеленіє, сонечко блищить* (УМ, 10 квітня 2009 р.); *«Обшустрили» Шустера. У Львові вкрали ноутбук із базою даних нового проекту відомого телеведучого* (УМ, 3 лютого 2010 р.). Функція економії мовних ресурсів, що притаманна грі слів, дає змогу авторові мінімальними лексичними засобами висловити свою оцінку теми повідомлення (особливо це характерно для заголовкового комплексу). Крім того, каламбур несе функцію емоційного переконання, аргументації. Скажімо, у полемічних статтях, критичних замітках, матеріалах ідеологічного або гостросоціального скерування використання гри слів створює відтінок розмовності, невимушеності. Каламбур здатен передати ідею з подвійною інтенсивністю, актуалізувати важливу як поняттєво-раціональну, так і емоційну інформацію.

Історія каламбуру сягає первісних часів, коли магічна гра слів у формі замовлянь, молитов, пісень була виявленням тогочасної мудрості. Згодом символічну гру слів використовували поети у філософській та містичній ліриці середньовічного Сходу. У новітній історії подібний прийом активно застосовувався філософами-герменевтами та екзистенціалістами — вони надавали перевагу словесним внутрішнім формам чи різнотипним етимологіям, абстрактна гра яких, на їхню думку, допомагає глибше проникнути в суть відображуваної категорії.

Існує декілька гіпотез виникнення терміна «каламбур», жодна з яких не може претендувати на істинність. Згідно з однією, його ви-

никненням слід завдячувати барону Калембергу, який жив при дворі Людовика XV, погано володів французькою й уславився двозначними дотепами, які виникали через викривлення значень слів. Інша версія стосується назви німецького міста Kalemberg, де у XVI столітті жив пастор-жартівник В. фон Тебен, який вправно жартував, обігруючи зміст слів. Дехто співвідносить це слово з італійським *calamo burlare* — «жартувати пером», дехто — з французьким *bourde* — «нісенітниця».

У сучасній стилістиці ця лінгвістична категорія має таке традиційне визначення: «Каламбур — стилістичний прийом зближення різних за значенням слів, іноді схожих за звучанням, який створює комічний ефект» [1, 440]. Основою каламбуру є комізм як результат контрасту, протистояння. Специфіка мовної форми цієї стилістичної фігури полягає у тому, що слово вживається у такому лексичному оточенні, яке примушує сприймати його у двох планах, з двома значеннями — саме це й надає думці несподіваного комічного напрямку. Лінгвістичні механізми утворення каламбурів ґрунтуються на різних співзвуччях, полісемії, повних або часткових омонімах чи паронімах, видозміні стійких лексичних зворотів та їх контамінації.

Так, у досліджених нами журналістських текстах значна частина каламбурів є результатом змін у лексичній семантиці слів та їх комічного переосмислення на ґрунті омонімії: *Уряд отримав вотум довіри в парламенті — про лампочку і електрика, якому все до лампочки* (УМ, 10 лютого 2009 р.); *Круті Крути Донецька. День пам'яті українських героїв у вотчині Януковича став приводом для розправи* (УМ, 2 лютого 2010 р.) та полісемії: *Золоте весілля золотих* (УМ, 9 жовтня 2009 р.); *Спаси Спаса* (УМ, 10 квітня 2009 р.); *Швидка їжа — швидка допомога* (УМ, 27 березня 2009 р.); *Вічні питання у вічному місті* (УМ, 9 жовтня 2008 р.). Полісемантичні слова введені в тексти по-різному: в одному контексті слово вживається у двох значеннях — прямому й переносному (*швидка їжа* і *швидка допомога*), вужчому й ширшому (*Спас* і *спаси*, *вічне місто* і *вічні питання*), вільному й зв'язаному (*золотий* і *золоте весілля*). В основі лінгвістичного механізму каламбуру на ґрунті омонімії — відсутність у лексичних одиниць точок семантичного зіткнення. Омонімічні та полісемантичні утворення використано як засіб стилістичного увиразнення висловлюваного змісту.

Основою лінгвістичного механізму творення деяких каламбурів є антонімія, що покладено в основу таких стилістичних фігур, як ан-

титеза й оксюморон. Так, з використанням полярних значень словотвірних антонімів і можливостей мови щодо створення алогізмів виник каламбур *Недоступне доступне житло* (ДТ, 27 вересня 2008 р.). Така гра слів дає змогу авторові висловити іронічне ставлення до описуваних подій, до навколишнього життя. Для відтворення складності й суперечливості зображуваних явищ утворено каламбури *Тверезі бризки шампанського* (УМ, 20 березня 2009 р.) та *Назад, у тендерне майбутнє* (ДТ, 7 серпня 2010 р.) шляхом поєднання контрастних за значенням слів. Зіткнення логічно суперечливих ознак створює новий яскравий образ та дає змогу авторові використовувати каламбур як інтенсифікатор дискурсу при створенні мовної гри.

Широкі можливості асоціативних зв'язків, властиві співзвучним словам, роблять їх придатними для створення каламбурів, наприклад: *Соломка для ломки* (УМ, 4 лютого 2009 р.); *Обама і Далай-лама* (УМ, 19 лютого 2010 р.); *З люксом по Бенілюксу* (УМ, 20 лютого 2010 р.). Ця гра слів будується на ґрунті паронимазії («звукової метафори» за визначенням Л. Мацько) [1, 445] завдяки семантичним контактам слів (або без них) та їх частковій співзвучності.

Наші спостереження дають змогу стверджувати, що найбільш продуктивною моделлю творення каламбурів у сучасному газетно-публіцистичному дискурсі є різні способи трансформації фразеологічних одиниць. Зазначимо, що у трактуванні поняття «фразеологічна одиниця» ми дотримуємося позиції таких вчених, як В. Виноградов, В. Костомаров, А. Багмут, М. Пилинський, І. Вирган, А. Коваль, М. Сидоренко та ін., які є прибічниками широкого розуміння фразеології, і вважаємо правомірним залучення до фразеологічної системи мови прислів'їв, приказок, крилатих висловів, афоризмів, літературних цитат.

Природа фразеологізму діалектична. З одного боку — це стійкий, усталений вислів, а з іншого — він виявляє широкі можливості до видозміни. Найбільш частотним способом трансформації фразеологічних одиниць, у результаті якої створюється каламбур, є заміна слів-компонентів з метою пожвавлення мовлення, надання йому «запрограмованого» стилістичного ефекту: *Лихо без розуму Перша столічна прем'єра — про революції в окремо взятій божевільні* (ДТ, 27 вересня 2008 р.), пор.: *лихо з розуму; Ідемо до ви* (УМ, 3 березня 2009 р.), пор.: *ідемо на ви; Як СНІД на голову* (УМ, 31 березня 2009 р.), пор.: *як*

сніг на голову; Хід Кінахом (УМ, 24 квітня 2009 р.), пор.: *хід конем; Не мав бабак клопоту* (УМ, 3 лютого 2009 р.), пор.: *не мала баба клопоту, так купила порося; Слідство ведуть важняки* (ДТ, 27 вересня 2008 р.), пор.: *«Слідство ведуть знатоки»* — назва відомого радянського телефільму; *Гоголь поплутав. «Тарас Бульба» — ідеальний фільм для президента* (ДТ, 4 квітня 2008 р.), пор.: *біс поплутав; Все змішалось в домі українському* (ДТ, 1 липня 2006 р.), пор.: початок роману «Анна Кареніна» Л. Толстого *«Все змішалось в домі Облонських»*.

При залученні до фраземи нового компонента основна «увага», смислове акцентування зосереджується саме на ньому. Отже, відомий вислів стає «своєрідним обрамленням для нового елемента» [3, 220–221]. Зауважимо, що стійкі вислови трансформуються залежно від теми журналістського матеріалу. Заміна компонентів у фразеологічних висловах сприяє тому, що ці мовні одиниці «вписуються» у дискурс і гармоніюють із ним. Така заміна найчастіше відіграє роль цілеспрямованого висміювання, сатиричного зображення явищ, подій, особистостей, про які йдеться у тексті.

Цікаво зазначити, що деякі каламбури, утворені шляхом трансформації фразеологічних одиниць, нерідко є специфічними маркерами свого часу, дозволяючи ідентифікувати не лише мовні смаки нації певного хронологічного відрізка, а й «відчутти епоху»: *Найшла коса на вулик* (ДТ, 27 вересня 2008 р.) — про Ю. Тимошенко і В. Ющенка, пор.: *найшла коса на камінь; Україна в трьох соснах: НАТО — Росія — ЄС* (ДТ, 27 вересня 2008 р.), пор.: *зблукати у трьох соснах; Тихіше їдеш, в НАТО будеш* (ДТ, 29 травня 2008 р.), пор.: *тихіше їдеш — далі будеш; І на нашій «трубі» буде свято* (УМ, 25 березня 2009 р.) — про проблеми з постачанням газу, пор.: *і на нашій вулиці буде свято*.

Привертають увагу до змісту тексту каламбури, побудовані представленням компонентів слова або слів, наприклад: *Медіа для мас* (рубрика в газеті УМ), пор.: *мас-медіа; Слово влади проти влади слова* (ДТ, 10 липня 2010 р.) Лінгвістичний механізм утворення такої гри слів ґрунтується на підкресленні вихідної внутрішньої форми слова, загостренні уваги на реальному змісті компонентів композита або словосполучення. Така побудова дає можливість читачеві по-новому осмислити вихідну лексичну одиницю, змінити або увиразнити її семантику.

Поширеним засобом, що надає додаткового значення газетно-публіцистичним дискурсам, актуалізує подвійний смисл на лінгвістичному рівні є прийом слово-«мотрійка» (за визначенням І. Морозової), «оскільки подібно іграшці всередині більшого слова приховується інше, досить самостійне» [2, 70], наприклад: *УкраїНЕ-МА — є! Як вітчизняні кіномитці «взяли касу»* (ДТ, 25 грудня 2008 р.); *Блокувальний ІНТЕРес* (УМ, 19 квітня 2009 р.) — про телеканал «Інтер»; *ГАРАНТована увага. Віктор Ющенко взявся допомогти калушцям мінімізувати техногенні загрози* (УМ, 3 лютого 2010 р.).

Цей засіб є однією з базових технік гри слів і називається графічним каламбуром або графічною грою, яка полягає у «шрифтовій, кольоровій, просторовій, пунктуаційній (лапки, дужки, тире, дефіс) актуалізації елементів, що організовують нове слово» [4, 204]. У більшості випадків графічно, а саме іншим шрифтом, виділена лексема є власною назвою — антропонімом або аббревіатурою: *ПриБЮТ чи не приБЮТ* (УМ, 17 квітня 2009 р.) — про партію «Блок Юлії Тимошенко», скорочено БЮТ; *ПроФОНДація* (ДТ, 7 лютого 2009 р.) — про МВФ; *Одесу зБРИЗнуло* (ДТ, 4 квітня 2008 р.) — про навчання НАТО «Сі-Бриз 2008»; *ТУСКла Юля* (ДТ, 15 липня 2008 р.) — про зустріч з польським політиком Дональдом Туском. Рідше трапляються приклади пунктуаційної актуалізації елементів, що утворюють нове слово, за допомогою лапок: *«Мерці» шикуються у чергу* (УМ, 16 квітня 2008 р.) — про вибори мера Києва; дужок: *Га(з)пник* (УМ, 3 квітня 2009 р.); тире: *Спілка «Я — вор'ївка»* (УМ, 2 квітня 2009 р.) — про В. Яворівського, голову Спілки письменників України.

Таким чином, суть графічної гри полягає у виділенні тієї частини слова, що має сприйматися як активний елемент — актуалізатор оригінального смислу. Така графічна гра забезпечує кращу запам'ятовуваність фрази завдяки актуалізації декількох смислів та створює «ефект задоволення» для адресата від декодування інформації.

Як свідчить проведений аналіз, дослідження каламбуру як лінгвістичної категорії не можливе на сучасному етапі без урахування прагматичного складника спілкування, пов'язаної з урахуванням інтерактивних співвідношень учасників комунікації. Розуміння сучасного публіцистичного дискурсу як складного, неоднозначного за своїми лінгвістичними та позалінгвістичними параметрами й різ-

номанітного за жанрово-стилістичними виявами мовного стану дозволило нам виявити, з одного боку, комунікативні наміри адресанта при використанні гри слів, з'ясувати ілюктивні цілі, пов'язані з функціонуванням каламбурів у публіцистичному узусі. Вважаємо, що гра слів є специфічним інструментом пізнання дійсності, засобом втілення конкретної комунікативної інтенції журналіста. З іншого боку, дотепна манера письма, яка втілюється зокрема й у майстерному створенні каламбурів, передбачає адекватне сприйняття їх читачем. Більшість газетних каламбурів варто розглядати як частотний лінгво-прагматичний прийом, що вказує на асоціативність свідомості адресата мови та на діалогічність сучасного дискурсу, адже найголовнішим аргументом використання каламбуру є його контактостворювальна властивість.

Отже, гра слів є не просто елементом ерудиції та словесної вправності автора чи суто зовнішньою прикрасою, вона здатна акцентувати чи виявити домінуючі смисли тексту, відкрити новий сенс, втворений шляхом нашарування інших смислів. Різноманітний ряд моделей каламбурів допомагає журналістові повніше та яскравіше показати складний і багатосторонній процес сучасного публічного суспільно-політичного спілкування. Описана нами мовна реальність ще раз підтверджує спостереження про те, що сучасна мовна естетика все більше тяжіє до розмовності. Безумовним є те, що результатом використання гри слів стало зменшення пафосності публіцистичного дискурсу, зростання його експресивності, посилення «особистісного» початку.

Поєднання дослідження лінгвістичних механізмів утворення каламбурів та їх прагматичних характеристик є свідченням того, що лінгвістика «імманентна», яка займалася дослідженням мови «в собі і для себе», поступається місцем антропологічній лінгвістиці. Предметом її дослідження є мова, що розглядається у тісному зв'язку із людиною, її когнітивною та духовною діяльністю.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Мацько Л. І.* Стилістика української мови : [підруч.] / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. — К. : Вища шк., 2003. — 462 с.
2. *Морозова І.* Слагая слоганы / І. Морозова. — М. : РИП-холдинг, 2006. — 174 с.

3. *Семенюк О. А.* Язык эпохи и его отражение в сатирико-юмористическом тексте / О. А. Семенюк. — Кировоград : РИЦ КГПУ имени В. Винниченко, 2001. — 368 с.
4. *Сметанина С. И.* Медиа-текст в системе культуры (динамические процессы в языке и стиле журналистики конца XX века) / С. И. Сметанина. — М. : Изд-во Михайлова В. А., 2002. — 383 с.